

УДК 092+81'16 Вихованець

К.Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВЦЯ ІВАНА РОМАНОВИЧА ВИХОВАНЦЯ (09.10.1935–09.01.2021)

9 січня 2021 року зажурена земля села Колосови прийняла у своє лоно на вічний спочинок найдорожчого сина — Івана Романовича Вихованця, який над усе любив рідну маленьку батьківщину, дорожив нею, романтизував її, уважав «лікарем для своєї втомленої душі». Уславлена культурно-освітніми традиціями земля Кременеччини пишалася яскравою науковою постаттю свого уродженця, адже він був першим у цьому селі, хто здобув у непростий та скрутний час вищу освіту, захистив кандидатську та докторську дисертації, став видатним і відомим в Україні та

за її межами українським мовознавцем, лавреатом двох академічних іменних премій, членом-кореспондентом НАН України.

Згасла зірка фізичного життя Івана Романовича, але ще яскравіше засяяла на високому науковому виднокрузі його професійна зоря. Він був за життя і буде в пам'яті нащадків невтормним і одержимим будівничим граматики, дослідником-новатором, який глибоко осягнув граматичний лад української мови, суперечливі проблеми його трактування і, на відміну від попередників, доклав величезних творчих зусиль для створення на нових засадах цілісної граматичної теорії. Саме тому його ім'я завжди буде у променистому ореолі граматичної слави.

Цитування: Городенська К.Г. Пам'яті видатного українського мовознавця Івана Романовича Вихованця (09.10.1935–09.01.2021). *Українська мова*. 2021. № 2 (78). С. 139–146.

Сходження на граматичний Еверест тривало понад 50 років. Дебютував Іван Романович як дослідник синтаксису багатофункційного знахідного відмінка, досить складного з теоретичного погляду й непростого щодо його практичного використання. Він виконав унікальне фактологічне дослідження цього відмінка, тому що широко залучив матеріали художнього (проза, драматургія, поезія) та наукового стилів української літературної мови. Саме ці тексти дали йому підстави запропонувати докладні критерії вживання форм знахідного відмінка, співвідносних із називним та родовим відмінками в назвах істот і неістот, у множинних іменниках, у стверджувальних і заперечних конструкціях залежно від значення перехідного дієслова. Монографію «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові» (1971), у якій узагальнено спостереження молодого дослідника, помітили не тільки в українському, а й у слов'янському мовознавстві, її високо оцінили, на неї покликалися в типологічних наукових студіях.

Із середини 70-х років минулого сторіччя пішов відлік його наполегливих творчих пошуків послідовної, несуперечливої класифікації одиниць мови, ґрунтованої на комплексі різнорідних критеріїв. Свої попередні міркування про кількість критеріїв та якісне наповнення їх Іван Романович уперше виклав у монографії «Прийменникова система української мови» (1980), яка, без перебільшення, стала резонансною не лише в лінгвоукраїністиці, а й у славістиці. У ній переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови, що дав змогу виділити чотири незаперечних частини мови — іменник, дієслово, прикметник і прислівник, обґрунтувати нечастиномовний характер традиційних службових (неповнозначних) частин мови (прийменників, сполучників, часток), а також числівників, займенників і вигуків. У цьому нечастиномовному залишку прийменники, сполучники, частки та зв'язки віднесено до релятивних одиниць, на основі яких відповідно до їх різного функційного навантаження в семантико-граматичній сфері мови виділено чотири типи аналітичних синтаксичних морфем — слівно-морфемних одиниць. У прийменники як окремий тип службових слів-морфем І.Р. Вихованець уперше об'єднав одиниці, що відбивають їх типове використання, яке витлумачив як перекладення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову), а також ті одиниці, у яких нейтралізовані більшою чи меншою мірою прийменникові ознаки. Відповідно до цього розмежував власне-прийменники, що реалізують типові, або власне-прийменникові, функції, і невласне-прийменники, які виконують вторинні, або невласне-прийменникові, функції. У складі мінімальної синтаксичної одиниці (словоформи) для прийменника визначив три причастиномовні позиції — присубстантивну, післядієслівну та причислівникову, проте типовою визнав присубстантивну позицію, оскільки в ній він реалізує себе як засіб адвербіалізації субстантива, а післядієслівну та причислівникову семантико-граматичні позиції — вторинними. На цих засадах постало новаторське

дослідження прийменникової системи української мови, яке спонукало до роздумів і дискусій не тільки українців, а й славистів.

У трьох наступних теоретичних працях І.Р. Вихованець поглиблював і вдосконалював свій семантико-граматичний підхід до класифікації одиниць мови. Його покладено в основу монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988), що її неупереджені мовознавці вважають етапною працею з теорії частин мови. У ній, зокрема, відзначено переваги гетерогенної класифікації частин мови, яку використовували й інші мовознавці, але у вужчому витлумаченні, що впливало на кількісний та якісний склад повнозначних і неповнозначних (службових) частиномовних класів. Класифікація частин мови І.Р. Вихованця ґрунтована на **семантичному** критерієві, який запропоновано кваліфікувати у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; **синтаксичному** у двоярусній інтерпретації, що передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, окресленими спираючись на синтаксичні зв'язки; **морфологічному**, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також на **логічному** і **словотвірному** як допоміжних. За наявності у слів цих різнорідних ознак сформовано чотирикомпонентну систему частин мови, у якій іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник — периферійними, причому 3-поміж них прислівник посідає найбільш периферійне місце через свою морфологічну безкатегорійність та відсутність специфічного лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, що виконує функцію означення щодо інших ознакових слів. Заперечивши частиномовний статус числівника, І.Р. Вихованець обґрунтував подібність кількісних числівників до флексійних показників категорії числа іменників, указавши водночас на те, що вони є найбільш конкретизованими виразниками цієї категорії, що дало йому підстави кваліфікувати кількісні числівники як лексичні морфеми. За семантичними, синтаксичними та морфологічними показниками не надано частиномовного статусу і займенникам. Оскільки за цими ознаками вони дублюють цілком або частково іменники, прикметники та прислівники, їх виокремлено в такі підкласи: займенникові іменники (у складі іменника), займенникові прикметники (у складі прикметника) та займенникові прислівники (у складі прислівника) з додатковими семантичними (семантика вказівності) і синтаксичними (є засобами зв'язку висловлень у тексті) характеристиками. Сама ідея розподілу займенникових слів між чотирма частинами мови відома у граматиці, але в концепції І.Р. Вихованця її зреалізовано по-новому, а саме за виявами в них усього комплексу засадничих різнорідних ознак.

За цим набором ознак традиційно кваліфіковані як службові частини мови (службові слова) прийменники, сполучники, частки, а також зв'язки витлумачено як окремі типи аналітичних синтаксичних морфем, або

слів-морфем. На противагу узвичаєному трактуванню вигуків І.Р. Вихованець запропонував концепцію їхньої реченнєвої природи, у якій вони співвіднесені з логічною основою речення — судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, лише як його емоційні відповідники, оскільки передають емоції та почуття мовця, що стосуються ситуацій позамовного світу, але не відображають їх. Створена ним класифікація частиномовних і нечастиномовних (слів-морфем та слів-речень) класів одиниць не мала аналогів ні в українському традиційному мовознавстві, ні у славістиці.

Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови дослідник сміливо поширив і на аналіз граматичних категорій. Його зреалізовано в монографії «Система відмінків української мови» (1987), у якій він відмовився від поширеного вузького морфологізму і проаналізував відмінки на тлі семантичної, синтаксичної та морфологічної систем української мови. Відмінкову форму витлумачено як неоднорідну сукупність семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, що дало змогу згрупувати граматичні явища на функційній основі, а поліфункційну відмінкову форму кваліфікувати як поєднання категорійного відмінкового значення, що розташоване на семантико-граматичній осі предметності, і категорійних невідмінкових значень, які перебувають поза власне-відмінками та належать до несубстантивних частин мови. На цих теоретичних засадах переглянуто проблему кількості відмінків і запропоновано шестиформну відмінкову систему української мови, що охоплює називний, родовий, давальний, знахідний, орудний та кличний відмінки. Її новаторською рисою є обґрунтування відмінкового статусу кличного відмінка на основі його семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних ознак і спростування цього статусу в місцевого відмінка через подвійну природу його приєднаниково-відмінкових форм, які в одних семантико-граматичних функціях — у зв'язку з нейтралізацією функційного навантаження відмінкової флексії — є підкласом синтаксичних прислівників, а в інших — субморфемою (складником) приєднаниково-флексійної складної морфемі. Крім цього, тут зреалізовано ідею ієрархічної структури відмінкової системи, у якій відмінки поділено на центральні (називний, знахідний), напівпериферійні (давальний) та периферійні (орудний, кличний та родовий), диференційовано їхні семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції на первинні і вторинні. На підставі цих характеристик граматичній категорії відмінка відведено визначальне місце серед граматичних категорій іменника.

За цикл праць «Грамматична структура української мови» І.Р. Вихованець 1989 року вистоєний премії НАН України імені І.Я. Франка.

Третьою працею, що засвідчила подальше поглиблення морфологічної теорії, стала монографія «Теоретична морфологія української мови» (2004), яку І.Р. Вихованець написав разом із К.Г. Городенською на конкурс ім. Михайла Грушевського, оголошений Науковим товариством ім. Т. Шевченка в Америці. У цій праці зреалізовано функційну морфолого-синтаксичну концепцію вирізнення й аналізу частиномовних оди-

ниць, слів-морфем, слів-речень і морфологічних категорій усіх виділених відповідно до цієї концепції частин мови, а також з'ясовано центральні питання морфології: типи морфологічних одиниць (морфем як мінімальної морфологічної одиниці та слова як основної морфологічної одиниці-конструкції), співвідношення граматичної категорії і грамеми, визначено елементи аналітизму в морфології української мови, зв'язок морфології із синтаксисом. За висновками експертів, тут були апробовані теоретичні засади для створення нової академічної граматики української літературної мови. 2005 року авторів «Теоретичної морфології української мови» удостоєно премії НАН України імені О.О. Потебні.

Підсумком наукових пошуків у царині функційно-категорійної граматики, теоретичні засади якої випрацьовував І.Р. Вихованець та розвивали його учні й послідовники, є «ГраMATика сучасної української літературної мови» (2017, автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова) — перший новітній, цілісний і найповніший опис морфологічної системи і структури сучасної української літературної мови. У ній І.Р. Вихованець до двох неосновних частин мови (прикметника і прислівника) додав ще числівник та обґрунтував специфіку його частиномовної периферії. Він увів до іменникового, прикметникового, прислівникового та числівникового класів як окремі підкласи займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові прислівники та займенникові числівники, витлумачив поняття морфологічної категорії залежно від її зв'язків із різними мовними рівнями, на підставі чого розмежував власне-морфологічні категорії і категорії міжрівневого характеру, ужив поняття грамеми, по-новому схарактеризував питання ступенів переходу (синтаксичного, морфологічного та семантичного) частиномовних класів слів, обсягу дієслівної лексеми, подвійної природи інфінітива і дієприкметника, двобічної концепції граматичних категорій, що вможливило принципово переглянути традиційний статус багатьох морфологічних категорій іменника і дієслова, а також категорії ступенів порівняння прикметника та прислівника, змінити співвідношення категорій способу і часу, унаслідок чого категорію способу дієслова визнано двочленною, а не тричленною категорією, по-новому представити проблему слів категорії стану, складні процеси міжчастиномовної і внутрішньочастиномовної, міжкатегорійної і внутрішньокатегорійної взаємодії.

Вражає масштабністю, науковою глибиною та логічністю випрацьована І.Р. Вихованцем на засадах функційності синтаксична теорія, ґрунтована на ідеї речення як багатовимірної одиниці, що об'єднує власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний рівні. Це вможливило створити нові концепції формально-синтаксичної, семантичної, семантико-синтаксичної та комунікативної структури речення. Для формального синтаксису запропоновано новий склад синтаксичних одиниць — речення і словосполучення як синтаксичні одиниці-конструкції і синтаксему як мінімальну синтаксичну одиницю, нову типологію синтаксичних зв'язків, зокрема виділено предикативний,

підрядний та сурядний синтаксичний зв'язок, розмежовано підрядний зв'язок на підрядний прислівний, підрядний детермінантний, підрядний опосередкований та підрядний прислівно-кореляційний, виділено недиференційований синтаксичний зв'язок і подвійний синтаксичний зв'язок; переглянуто витлумачення суті форм підрядного зв'язку, а саме: узгодження як форми поєднання підмета і присудка, керування і прилягання як форм підрядного зв'язку керованих і детермінантних другорядних членів речення. На основі цих типів синтаксичних зв'язків запропоновано нову класифікацію головних і другорядних членів речення, що посприяло усуненню непослідовності традиційного вчення про члени речення. Відповідно до нових критеріїв класифікації членів речення уточнено поділ простих речень на двоскладні і односкладні. Залежно від формального вияву предикативного зв'язку між присудком і підметом, типів присудка та його морфологічної форми виокремлено п'ять класів двоскладних речень: 1) з дієслівним присудком, 2) з іменним присудком, 3) з інфінітивним присудком, 4) із прислівниковим присудком, 5) з ускладненим присудком, а односкладні речення відповідно до типу головного члена та його морфологічної форми поділено на чотири класи — дієслівні, інфінітивні, іменникові та прислівникові.

За сукупністю диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, а саме: 1) характером підрядного зв'язку, 2) специфікою засобів його вираження, 3) семантико-синтаксичним відношенням між предикативними частинами — І.Р. Вихованець створив відмінну від узвичаєної класифікацію складнопідрядних речень, що охопила складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами, складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами і складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу, розмежував складнопідрядні речення із семантичними і асемантичними сполучниками. Її переваги — у послідовності застосування диференційних формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних критеріїв. Його класифікацію складнопідрядних речень широко використовують у навчальній синтаксичній практиці передусім тому, що вона стрункіша, порівняно з іншими класифікаціями.

В українському мовознавстві І.Р. Вихованець — перший і єдиний автор теоретичних засад семантичного синтаксису, які викладено в колективній монографії «Семантико-синтаксична структура речення» (1983). На противагу закордонним мовознавцям, які працювали в цій царині, він обґрунтував поняття семантично елементарного і семантично неелементарного речення, визначив склад їхніх предикатних і непередикатних (субстанційних) компонентів, досить докладно схарактеризував систему мінімальних семантико-синтаксичних одиниць — синтаксем, у якій виокремив шість типів предикатних синтаксем (предикати дії, предикати процесу, предикати стану, якості, кількості та локативні предикати) і п'ять типів субстанційних синтаксем елементарного речення (суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна), окреслив систему вторинних предикатних синтаксем як виразників семантико-синтаксичних відно-

шень між елементарними простими реченнями — темпоральних, причинових, цільових, допустових, умовних, відповідності / невідповідності. І.Р. Вихованець — автор теорії семантико-синтаксичних відношень, яку використано в поділі складнопідрядних речень на семантичні класи. На цих теоретичних засадах семантичного і семантико-синтаксичного синтаксису в Україні захищено, за підрахунками експертів, понад тридцять кандидатських і докторських дисертацій.

І.Р. Вихованець по-новому розв'язав проблему ієрархії функційного синтаксису і функційної морфології у фундаментальній праці «Нариси з функціонального синтаксису української мови» (1992), обґрунтував визначальну роль функційного синтаксису у функційній спеціалізації граматичних явищ. Саме на цій засадничій ідеї він випрацював поняттєво-термінний апарат нової галузі синтаксичної науки, що засвідчив його новаторство на тлі інших спроб дослідників, передусім російських. Згодом функційну граматику української мови він трансформував у категорійну, теоретичні засади якої вперше обґрунтував на III Міжнародному конгресі україністів, що відбувся в Харкові 1996 року. На противагу традиційному двокомпонентному витлумаченню граматики він виокремив ще й третю підсистему — словотвір, указав на тісну взаємодію синтаксису, морфології та словотвору і на те, що цим трьома підсистемами властиві свої одиниці й категорії. Спираючись на правила їх використання, І.Р. Вихованець розмежував три типи граматичних категорій — синтаксичні, морфологічні та словотвірні, надавши категоріям синтаксису провідну роль, а в межах категорійної граматики виділив категорійний синтаксис, категорійну морфологію та категорійний словотвір. Він уперше обґрунтував ідею виокремлення дериваційного синтаксису як нової галузі синтаксичної науки.

Науковець-теоретик, який мав досить вагомі напрацювання, узяв найактивнішу участь у створенні енциклопедії «Українська мова»: як член редколегії та як автор понад 100 статей із проблем теорії мови та морфології і синтаксису.

І.Р. Вихованець — неперевершений майстер у популяризації теоретичних напрацювань українського мовознавства, що засвідчили його науково-популярні видання «У світі граматики» (1987) і «Таїна слова» (1990).

Нестримна жага пізнання невичерпних скарбів українського слова наштовхнула науковця на створення нового жанру — мовної мозаїки — та започаткування в часописі «Українська мова» відповідної рубрики. Йому належить також серія етюдів з актуальних питань культури та вноормування української мови в часописі «Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцєях і колеґіумах». Підсумком його тривалих пошуків стала досить важлива для навчальної практики книжка «Розмовляймо українською» (2012).

І.Р. Вихованець — науковець-патріот, сповнений бажання і рішучости розширювати горизонти граматичних досліджень, виводити їх на світовий рівень. Його творчий доробок сягнув небачених обширів насамперед за

своєю кількістю, глибиною та новизною. У ньому понад 700 наукових і науково-популярних праць, а ще — 3 збірки поезій, переклади. Опубліковані у 2014 році збірки «Ластівка над словом», «Весняні коні» та «Славень зажурений мамі» вияскравили ще одну грань таланту видатного українського мовознавця — поетичну. Перекладені українською мовою білоруські народні казки та поезії Якуба Коласа гідно поповнили золоту скарбницю українського перекладознавства.

І.Р. Вихованець підготував потужну когорту українських мовознавців, які плідно працюють у провідних закладах вищої освіти України. Він пишався своїми талановитими учнями й бажав, щоб могутніла їхня творча потуга.

Найбільшим визнанням Вихованця-вченого є сприйняття створених ним теорій у професійному середовищі: понад 50 років його праці вдумливо читають, із ним дискутують, новаторські ідеї підхоплюють, використовують і творчо розвивають. Учні та послідовники написали десятки праць. Це слугує незаперечним свідченням того, що в Україні на його ідеях працює школа функційно-категорійної граматики.

Великою гордістю для І.Р. Вихованця було те, що він народився українцем, якому Бог дав дар рідного слова, ба більше — уважав себе обранцем української мови. Так, Іван Романович обрав українську мову, а мова обрала його. Це об'єднання — сродне, воно — навіки. У пантеоні українських мовознавців він — один із найвидатніших українських граматистів другої половини ХХ — початку ХХІ ст., дослідник-новатор, теоретик, автор наукових засад новітньої функційно-категорійної граматики. Хоч проблематика його наукових праць і заглиблена в український граматичний матеріал, але її новаторське розв'язання вияскравило велич Вихованця-вченого на тлі не лише традиційного українського, а й слов'янського мовознавства. Висока наукова зоря І.Р. Вихованця осяватиме шлях для суцільних і прийдешніх поколінь мовознавців.

Некролог отримано 23.03.2021

Kateryna Horodenska, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

IN MEMORY OF THE OUTSTANDING UKRAINIAN LINGUIST
IVAN ROMANOVYCH VYKHOVANETS (09.10.1935—09.01.2021)